

HISTORIA
ARCHITEKTURY
I KONSERWACJA
ZABYTKÓW

Marcin Furtak
Dr inż. arch.
Politechnika Krakowska
Małopolskie Laboratorium
Budownictwa Energooszczędnego

PROBLEMATYKA OCHRONY KONSERWATORSKIEJ ARCHITEKTURY CENTRALNEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO

ISSUES OF THE CENTRAL INDUSTRIAL DISTRICT ARCHITECTURE CONSERVATION

STRESZCZENIE

Artykuł pokazuje dorobek architektoniczny powstały w ramach realizacji Centralnego Okręgu Przemysłowego w kontekście konieczności jego zachowania i ochrony. Prezentowane są wybrane zagadnienia i problemy związane z aktualnym stanem technicznym obiektów budowlanych, zarówno przemysłowych jak i mieszkalnych. Analizie poddany jest również wpływ współczesnych doktryn konserwatorskich na możliwości zachowania dzieł architektury COP-u przy specyficznych warunkach własnościowych, niewielkiej świadomości użytkowników i właścicieli oraz dużym niedoborze źródeł historycznych i planistycznych..

Słowa kluczowe: konserwatorska, architektura przemysłowa, doktryny konserwatorskie, Centralny Okręg Przemysłowy, COP, ochrona

ABSTRACT

The article presents the architectural heritage created as a part of the Central Industrial District in the context of the need for its preservation and protection. Presented are selected topics and problems associated with the current technical condition of both industrial and residential buildings. The analysis contain also the impact of modern conservation doctrines and their ability to preserve works of COP's architecture with the specific conditions of ownership, poor awareness of users and owners, and a large shortage of historical planning sources.

Keywords: Central Industrial District, COP, industrial architecture, architectural conservation doctrines of conservation

1. WSTĘP

Centralny Okręg Przemysłowy w teorii ekonomii, historii i polityki zyskał miejsce zaszczytne i eksponowane. Trudno wyobrazić sobie kompleksowe rozważania ekonomiczne czy strategiczne posunięcia gospodarcze ekspertów bez odwoływania się do doświadczeń Eugeniusza Kwiatkowskiego, trudno nie uwzględnić w nowożytnym rozwoju państwowości polskiej zakładów przemysłowych wyrosłych w ramach budowy COP-u tj. m.in. Huta Stalowa Wola, Dezamet S.A. czy Polskie Zakłady Lotnicze. Osiągnięcia związane z realizacją tej największej w latach II Rzeczypospolitej inwestycji przełożyły się na przemysłowy rozwój Polski wschodniej, polepszyły jej zaplecze gospodarcze i ożywiły te zaniedbane i wyniszczone wojnami ziemie. Nie byłoby tych inwestycji, nie byłoby rozkwitu miast i miasteczek, nie byłoby może przede wszystkim Stalowej Woli, Kraśnika Fabrycznego, Nowej Dęby, Nowej Sarzyny czy miasta Poniatowa gdyby nie architekci i budowniczowie, którzy w ślad za decyzjami politycznymi przygotowali odpowiednie środowisko urbanistyczne, fabryczne i mieszkaniowe. Dorobek myśli twórczej a także kontekst procesów, które ją określał są w dziedzinie architektury i urbanistyki obszarami wciąż mało rozpoznanymi, niedocenianymi i zbyt często pomijanymi.

Upływ lat, II wojna światowa a nade wszystko przeobrażenia własnościowe i przestrzenne nie pozostają bez wpływu na tkankę architektoniczną i urbanistyczną tworzoną w COP-ie. Od okresu świetności tamtych inwestycji minęło niespełna 80 lat, zmieniły się przepisy techniczne i wymagania stawiane budynkom. Zmieniła się także wartość kulturowa omawianych

obiektów. Kiedyś budynki funkcjonujące w pogoni za dobrobytem, uprzemysłowieniem i biorące czynny udział w wyścigu zbrojeń, dziś są elementem tożsamości miejsca, świadectwem świetności dawnych czasów i elementem dziedzictwa kulturowego dawnych ośrodków COP-owskich. Niestety bardzo rzadko w ślad za tą rangą idą konkretne działania konserwatorskie służące ich zabezpieczeniu i ochronie.

2. SPUŚCIZNA ARCHITEKTONICZNA CENTRALNEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO

Budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego w latach 1936-1939 miała charakter wielopłaszczyznowy i kompleksowy. Prace wstępne i mające znaczenie strategiczne oparto o plany przygotowywane przez Biuro Planu Krajowego, pierwszej takiej jednostki w historii Polski. W ślad za inwestycjami infrastrukturalnymi: drogowymi, transportowymi, łącznościowymi, energetycznymi oraz surowcowymi nadeszła kolej na przemysł i związane z nim budownictwo. W ramach COP-u „na surowym korzeniu” wznoszono założenia fabryczne, osiedla patronackie, poszczególne budynki użyteczności publicznej a także uzupełniano istniejącą tkankę miejską. Rozwój nowych ośrodków osadniczych i rozbudowa ośrodków ukształtowanych wcześniej, niosły za sobą konieczność budowy nowych szkół, szpitali, poczt, budynków administracji państwowej i samorządowej ale także domów kultury, kin i ogrodów.¹

Wolumen działań architektów i budowniczych COP-u ma więc zakres niezwykle szeroki i różnorodny.

¹ Furtak M., Genius loci Centralnego Okręgu Przemysłowego (na przykładzie rejonu „A”), praca doktorska pod kierunkiem prof. 40

A. Böhma obroniona na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej w 2007r.

Nie sposób sprowadzić go do pojedynczego zbioru funkcjonalnego a tym bardziej formalnego i społecznego. Różnorodność ta ma również zmienny ciężar gatunkowy i kulturowy. Inaczej społeczność niewielkiej kolonii mieszkaniowej odczyta architekturę fabrycznych kominów a inaczej mieszkańcy dużego ośrodka miejskiego postrzegać będą nowoczesny kwartał zabudowy blokowej. Wszak jest to architektura inna jakościowo, estetycznie i funkcjonalnie. Jest to jednak równocześnie architektura nacechowana tym samym pierwiastkiem procesów twórczych, architektura, której źródło niezmiennie tkwi w zamierzeniach politycznych i gospodarczych, często w zamierzeniach kół wojskowych. Architektura ta, nierzadko jest jedynym świadkiem rodzącej się wtedy substancji materialnej a bez copowskich budynków nie można mówić o tożsamości kulturowej wszystkich wspomnianych uprzednio ośrodków.²

Trzeba zaznaczyć, że pluralizm form copowskich posiada wspólną płaszczyznę estetyczną. Zdecydowana większość realizacji tego okresu zawiera się w kanonie modernistycznym, od modernizmu klasycyzującego i wertykalnego poprzez formy modernizmu umiarkowanego aż do uproszczonych a także eleganckich gałęzi funkcjonalistycznych. Architektura copowska lat 1936-1939 budowana pod auspicjami państwa i wojska stawała się naturalnym wizerunkiem tych instytucji. Angażując w proces jej realizacji najlepszych projektantów dbano zatem o jej jakość projektową równoważąc

szczupłość nakładów i pośpiech w jakim została wnoszona. Architektura ta, była dla napływających do pracy robotników, urzędników i kadry zarządzającej powodem do dumy i dowodem na nowoczesność państwa Polskiego.³

Zbiór wszystkich okoliczności powstawania założeń i budynków copowskich, jakże ważkich przy określaniu podstaw ochrony konserwatorskiej, jest z racji charakteru artykułu niemożliwy do określenia. Spuścizna architektoniczna COP-u ma przecież także wymiar prywatny, duchowy i pozamaterialny. Istotne jest jednak odczytanie zbioru tych uwarunkowań i świadomość jego rozległości ponieważ bez zrozumienia wszystkich aspektów dzieła architektonicznego zostaje ono obdarte z wartości nierzadko ważniejszych niż sama tkanka materialna i estetyczna.⁴

Na drodze poznawczej w tym konkretnym przypadku stoi jednak szczupłość źródeł planistycznych, socjologicznych i społecznych. Ich wypełnienie jest ambicją autora przygotowującego pracę monograficzną o architekturze i urbanistyce COP.

3. WSPÓLCZESNA DOKTRYNA KONSERWATORSKA A COP

Badania architektury Centralnego Okręgu Przemysłowego prowadzone przez autora od ok. dziesięciu lat oprócz kwerendy zbiorów archiwalnych, muzealnych, zakładowych, instytucjonalnych i prywatnych mają również aspekt bezpośredni. W trakcie zbierania materiałów do pracy naukowej każdorazowo prowadzone są prace in situ mające na celu pozyskanie informacji o

² Tomaszewski A., *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków, 2012

³ Heyman L., *Starachowice w okresie C.O.P. Architektura i urbanistyka*”, część pracy A-9 – „Dolina rzeki Kamiennej w latach budowy

Centralnego Okręgu Przemysłowego” – „Studium historyczne przyrodniczo-kulturowe doliny rzeki Kamiennej”. Maszynopis.

⁴ Tomaszewski A., op. cit.

stanie technicznym obiektów, przeprowadzenie uzupełniających inwentaryzacji oraz opracowanie dokumentacji fotograficznej. Stała obecność w sąsiedztwie omawianej architektury i możliwość obcowania z rozległym zbiorem realizacji copowskich w różnych przestrzeniach i formach, pozwala na podjęcie rozważań na temat doktryny konserwatorskiej jaką należałoby zastosować biorąc pod uwagę współczesne wyzwania stawiane ochronie tego typu obiektów.

Jest rzeczą niezaprzeczną, że większość obiektów copowskich wymaga interwencji ze względu na stan techniczny, konieczność dostosowania do aktualnych przepisów oraz wymagań technicznych oraz niezbędność adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych. Mając na uwadze wartości przez nie reprezentowane pożądanym wydaje się być nie tylko zastosowanie w ich utrzymaniu obowiązujących uregulowań wynikających z przepisów prawa ale także stworzenie być może doktryny pozwalającej na ich zachowanie i trwałość. Jest to zagadnienie tym istotniejsze, że większość z copowskich obiektów nie jest objęta jakąkolwiek formą ochrony konserwatorskiej.

Współczesne doktryny konserwatorskie niezmiennie opierają się na ustaleniach międzynarodowych konwencji – Karty Ateńskiej Ochrony Zabytków z 1931 roku oraz jej rozwinięcia w postaci Karty Weneckiej z 1964 roku. Zasady ochrony zabytków zawarte w tych dwóch dokumentach pozostają aktualne do dzisiaj. Biorąc pod uwagę ich stosunkowo ogólny charakter oraz specyfikę tradycji konserwatorskich poszczególnych krajów

oba dokumenty są rozwijane, uszczegóławiane i interpretowane przez różne gremia i komisje konserwatorskie.⁵

W dużym uproszczeniu zasady te można skompilować w siedmiu głównych założeniach. Pierwsze z nich „primum non nocere” podnosi kwestię utrzymania zabytku bez pogarszania jego wartości przy czym nie może być to usprawiedliwieniem dla zaniechania jakichkolwiek działań. Okazać się bowiem może, że pewien akceptowalny zakres przekształceń może przyczynić się do ocalenia i utrwalenia zabytku.

Druga zasada mówi o maksymalizacji utrzymania oryginalnej substancji zabytku i wszelkich jego wartości w tym również niematerialnych. Ma to szczególne znaczenie w kontekście architektury copowskiej o tyle, że o ile dyskusyjny może być aspekt estetyczny części obiektów pretendujących wg. autora do wpisania do rejestru zabytków, o tyle ich pierwiastek kulturowy i emocjonalny pozostaje poza dysputą. Trzecia zasada odnosi się do minimalnej niezbędnej ingerencji w strukturę zabytku. Czwarta, piąta i szósta zasada odnoszą się do prac konserwatorskich i mówią o usuwaniu wszelkich elementów działających na zabytek niszcząco, o czytelności i odróżnialności przekształceń jakim poddawany jest zabytek oraz o odwracalności i bezinwazyjności metodologii prowadzenia prac i używanych materiałów. Ostatnia, siódma zasada ma charakter ogólny i postuluje o wykonywanie wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie technicznym wraz z pełną

---

⁵ Krasnowolski B., Doktryny konserwatorskie a doświadczenia Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa [w:] Doktryny i realizacje

konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat, Kraków, 2011, str. 30

dokumentacją wyników badań oraz przebiegu kolejnych działań.⁶

Wszystkie doktryny konserwatorskie muszą uwzględniać przepisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Polskie prawo przynosi w tym zakresie pełen zakres działań, służących zabezpieczeniu zabytkowych obiektów. Z punktu widzenia architektury copowskiej zastosowanie mogą mieć zapisy ustawy mówiące o możliwości utworzenia przez rady gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków parków kulturowych w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Swoisty neowernakularyzm kolonii mieszkaniowych w Starachowicach, Skarżysku etc. a także jednolita zabudowa osiedli w Stalowej Woli, Pustkowie, Nowej Dębie czy Nowej Sarzynie doskonale wpisują się w tego typu mechanizm ochronny.⁷

Dosyć skuteczną formą ochrony zabytków pozostają również zapisy możliwe do wprowadzenia na etapie sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, które powinny uwzględniać ochronę zabytków wpisanych do rejestru, zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz innych dóbr kultury materialnej, w tym np. parków kulturowych. W przypadku kolonii mieszkaniowych budowanych w COP-ie

może mieć to zastosowanie nie tylko na płaszczyźnie architektonicznej ale również urbanistycznej. Przykładem miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego chroniącego układ urbanistyczny kolonii urzędniczej realizowanej w COP-ie jest miejscowy plan miasta Poniatowa zabezpieczający strukturę przedwojennej części miasta.⁸

4.PRAKTYKA I JEJ EFEKTY

Budynki copowskie wzrastały wraz z rozwojem miast, w których powstawały, były integralną częścią budującej je społeczności oraz pełniły użyteczną, codzienną rolę. Ich nowoczesna ale i racjonalnie oszczędna jak na owe czasy architektura sprawiała, że nawet w latach powojennych nikt nie traktował ich w kategoriach potencjalnego zabytku lub dzieła sztuki. Stan ten potęgowała powojenna deprecjacja modernizmu jako stylu architektonicznego i niedoceniecie jego wartościowych idei filozoficznych i społecznych. Hasła „maszyna do mieszkania” czy „ornament to zbrodnia”, na których wzrastał modernizm, w swojej semantyce nie mogły przyczynić się do zwiększenia świadomości konieczności ochrony budynków powstających zgodnie z jego kanonem. Właściciele, użytkownicy i odbiorcy architektury copowskiej doceniali co prawda krótkotrwały okres prosperity jaki przyniosła budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego ale nie umieli odnaleźć unikatowych wartości estetycznych w obiektach z tamtego okresu.

Stan ten utrzymuje się w dużej mierze do dzisiaj. Architektura copowska,

⁶http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/faq/; dostęp 3.03.2013 roku.

⁷ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568, art. 16

⁸ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568, art. 19

reprezentująca ważny element polskiej myśli twórczej, wciąż nie jest wystarczająco rozpropagowana. Nawet w kręgach znawców, krytyków i historyków architektury wiedza o jej dokonaniach pozostaje niewielka. Wynika to z dużego rozproszenia źródeł, trudności w ich identyfikacji, zdobyciu i interpretacji. Ambicją autora jest zmiana tego stanu rzeczy poprzez publikację pracy monograficznej związanej z architekturą i urbanistyką Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Ze względu na praktyczny brak ochrony konserwatorskiej obiekty copowskie pozostają na łasce ich właścicieli i użytkowników. Dotychczasowa praktyka pokazuje różne stopnie dbałości i zaangażowania w ich ochronę, a także

niestety powszechność negatywnych przykładów ingerencji lub wręcz całkowitego przekształcenia ich struktury. Szczególnym przypadkiem są obiekty przemysłowe. Okres komunistycznej PRL oraz przekształcenia własnościowe oraz restrukturyzacja dawnych zakładów pracy po 1989 roku, powoduje, że duża część budynków fabrycznych wybudowana jeszcze przed 1939 rokiem nie tworzy spójnego zbioru nawet w obrębie jednego przedsiębiorstwa.

Rozproszenie właścicieli, ich odmienne zamierzenia inwestycyjne i indywidualna wrażliwość w zakresie dbałości o strukturę architektoniczną powodują, że obiekty te, jeśli w ogóle użytkowane, podlegają licznym przeróbkom, nadbudowom, rozbudowom i zniekształceniom.

Il. 1. Zdewastowana hala montażowa dawnej Wytwórni Amunicji nr 3 w Dębnie, fot. autora

Ill. 1. Devastated assembly hall of the former Ammunition Plant No. 3 in Dęba, photo: author

Przykładami daleko zachodzącej ingerencji w strukturę architektury przemysłowej są przekształcenia zakładów fabrycznych np. w Kraśniku, Nowej

Sarzynie oraz Dębicy i Poniatowej przy czym należy zauważyć, że w miejscach tych wciąż pozostaje grupa budynków zasługujących na zachowanie.

Przekształcenia budynków w Pustyni, Radomiu, Kielcach są na tyle duże, że zachowanie historycznej substancji nie jest już możliwe w jakimkolwiek zakresie. Znamionym przykładem niszczenia zespołu przemysłowego, są również nieużytkowane obiekty przemysłowe

w Nowej Dębie i Niedomicach gdzie brak zarządzania i pomysłu na adaptację prowadzi do dewastacji opuszczonych ale ciągle atrakcyjnych zabudowań fabrycznych o jednolitym charakterze estetycznym.

Il. 2. Opuszczone zakłady przemysłowe w Niedomicach (dawna wytwórnia celulozy), fot. autora

Ill. 2. Abandoned industrial plants in Niedomicice (former cellulose factory), photo: author

Szczęśliwie są również przykłady pozytywne. Na tym polu wyróżnikiem doskonałego działania na rzecz copowskich architektury przemysłowych, jest adaptacja do nowej roli obiektów dawnych Polskich Zakładów Lotniczych w Mielcu zrealizowana przez koncern Sikorsky – A United Technologies

Company. Trzeba również zaznaczyć, że dla nielicznych zakładów copowskich los był stosunkowo łaskawy i wciąż można ochraniać je jako reprezentantów spójnych założeń fabrycznych. Taka sytuacja ma miejsce w Rzeszowie (zakłady PZL), Stalowej Woli (Huta Stalowa Wola) czy Pustkowie (Lerg S.A.).

Il. 3. Wzorcową adaptacją budynków dawnej Wytwórni Płatowców w Mielcu do współczesnych wymogów produkcyjnych Sikorsky – A United Technologies Company, fot. autora

Ill. 3. Exemplary adaptation of the buildings of the former Airframe Plant in Mielec to modern production requirements Sikorsky - A United Technologies Company, photo: author

Nieco inne okoliczności towarzyszą ochronie poszczególnych obiektów mieszkaniowych i użyteczności publicznej. Działania na tym polu są w dużej mierze efektem wrażliwości poszczególnych użytkowników i mają charakter punktowy. Analiza i ocena tych działań jest różnorodna. Do katastrofalnych w skutkach przebudów dochodziło zwłaszcza w ostatnich latach. Całkowitej przebudowie poddano zwłaszcza jedno lub dwurodzinne obiekty mieszkalne lub niewielkie obiekty użyteczności publicznej. Smutnym obrazem niszycielskiej działalności właścicieli nieruchomości są Starachowice gdzie

modelowe przedszkole budowane przed wojną przez Towarzystwo Starachowickich Zakładów Górniczych oraz doskonała willa modernistyczna na osiedlu Orłowo wznoszonym przez pracowników tego samego zakładu zostały przebudowane w sposób diametralny i degradujący wartości historyczne. Znaczącej i niekontrolowanej przebudowie uległo również starachowickie osiedle Klarnerowo, w którym szczęśliwie opieką objęto pojedyncze obiekty. Z problemem przekształceń pozbawionych jakichkolwiek regulacji borykają się w zasadzie wszystkie ważniejsze odrodki COP.

Il. 4. Willa inżynierska na osiedlu Orłowo w Starachowicach przed i po przebudowie (ul. Stalowa), fot. autora

Ill. 4. Engineers' villa in Orłowo residential section in Starachowice before and after the reconstruction (Stalowa Street), photo: author

II. 5. Domek robotniczy na osiedlu Klarnerowo po przebudowie, fot. autora

III. 5. Workers' house in Klarnerowo residential section after the reconstruction, photo: author

Poważnym problemem staje się także odpowiednia (o ile wymagana) termomodernizacja budynków mieszkaniowych. Przykładem dewastacji substancji modernistycznej o charakterze dużego założenia miejskiego jest działalność spółdzielni mieszkaniowych w Kraśniku, które bez odpowiedniego przygotowania merytorycznego i naukowego przeprowadziły działania

termomodernizacyjne polegające na dociepleniu poszczególnych obiektów styropianem. Działania te przyczyniły się do całkowitego zatracenia jednolitego charakteru osiedla, w którym zniszczono subtelne w wyrazie detale elewacyjne i stolarskie doprowadzając dzieło destrukcji do perfekcji w zakresie kolorystyki. Całkowicie przebudowano również wille dyrektorskie.

Il. 6. Termomodernizacja przedwojennych budynków mieszkalnych w Kraśniku, fot. autora
Ill. 6. Thermal modernisation of pre-war residential buildings in Kraśnik, photo: author

5. WNIOSKI

Architektura copowska będąc ważnym elementem polskiego dorobku twórczego wymaga propagacji i ochrony. Budynki z okresu COP są często najstarszymi obiektami budowlanymi miast wznoszonych wtedy na surowym korzeniu. Ochrona konserwatorska w tym zakresie powinna mieć charakter planowy i metodyczny. Ważnym źródłem naukowym służącym podstawom działań konserwatorskich stanie się praca naukowa autora niniejszego artykułu złożona do druku w bieżącym roku. Skala zachowania substancji materialnej związanej z COP-em jest stosunkowo duża. Jest więc miejsce i pole do

opracowania kompleksowej strategii działań konserwatorskich, w których uwzględnienie obowiązujących doktryn konserwatorskich i ich interpretacja będą miały znaczenie fundamentalne. Należy zauważyć, że kluczowe będzie już samo podjęcie metodycznych działań o charakterze ochronnym. Specyfika i różnorodność form estetycznych i funkcjonalnych w obrębie COP-u oraz charakter własności nieruchomości przemawiają za uelastycznieniem form zachowania zabytku w przypadku budynków przemysłowych i ściślejszej ochrony w przypadku obiektów użyteczności publicznej i wybranych obiektów mieszkaniowych.

ISSUES OF THE CENTRAL INDUSTRIAL DISTRICT ARCHITECTURE CONSERVATION

1. INTRODUCTION

The Central Industrial District gained an honourable and exposed place in economic theory, history, and politics. It is difficult to imagine a comprehensive economic considerations or strategic economic moves of the experts without resorting to the experience of Eugeniusz Kwiatkowski. It is also virtually impossible not to take into account the industrial plants established within the construction of the COP such as e.g. Huta Stalowa Wola, Dezamet S.A., and Polish Aviation Works in the development modern of Polish industrial statehood. Achievements related to the implementation of the largest investment in the Second Polish Republic translated into industrial development of eastern Poland, improved its economic base and revived the regions neglected and destroyed by wars. It would not be such investments, flourishing cities and towns, and perhaps especially Stalowa Wola, Kraśnik Fabryczny, Nowa Dęba, Nowa Sarzyna or Poniadowa if not for architects and builders, who in the wake of political decisions had prepared a suitable urban, industrial, and residential environment. The achievements of creative ideas as well as the context of the processes that defined them are still poorly identified, underestimated and too often ignored areas in the fields of architecture and urban planning.

The passage of years, World War II, and most of all ownership and spatial transformations are not without influence on architectural and urban fabric developed within the COP. Nearly 80 years have

passed since the heyday of those investments, changing technical regulations and requirements for buildings. Moreover, the cultural value of these objects has evolved. The buildings once functioning in the pursuit of prosperity, industrialization and taking an active part in the arms race, are today part of the identity of the place, a testament to the splendour of old times, and element of the cultural heritage of past COP centres. Unfortunately, the status is very rarely followed by specific conservation measures aiming at safeguarding their security and protection.

2. THE ARCHITECTURAL LEGACY OF THE CENTRAL INDUSTRIAL DISTRICT

The construction of the Central Industrial District in 1936-1939 was of multifaceted and complex nature. The preliminary and strategic works were based on plans prepared by the Office of the National Plan, the first such unit in Polish history. The infrastructure projects concerning roads, transport, communication, energetics, and raw materials were followed by the industry and the related construction. As part of the COP, factory foundations, patronage housings, and various public buildings were erected from scratch as well as the existing urban fabric was implemented. The development of new settlement centres and the expansion of the previously formed centres entailed the need to build new schools, hospitals, post offices, government and local offices as well as community centres, theatres and gardens.⁹

---

⁹ Furtak M., Genius loci Centralnego Okręgu Przemysłowego (na przykładzie rejonu „A”) [Genius loci of the Central Industrial District (based on the “A” region)], PhD thesis under 50

the supervision of Prof. A. Böhm, defended in the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology in 2007.

Therefore, the volume of activities of the COP architects and builders has an extremely wide and diverse range. There is no way to bring it to a single functional and especially formal and social collection. This diversity also has a variable natural and cultural gravity. A community of small residential colony perceives the architecture of factory chimneys in a different way than residents of large urban centre perceive modern block building district. After all, this is a qualitatively, aesthetically, and functionally different architecture. However, at the same time it is the architecture characterized by the same element of creative processes, the architecture of the source invariably lying in the political and economic plans, and often in military circle intentions. This architecture is often the only witness then nascent material substance and without COP buildings one can not consider the issues of cultural identity of all the aforementioned centres.¹⁰

It should be noted that pluralism of the COP forms has a common aesthetic ground. The vast majority of the implementation of this period is included in the modernist canon from classical and vertical modernism by forms of moderate modernism to a simplified and elegant functionalistic branches. The COP architecture of 1936-1939 constructed under the auspices of the state and the army became a natural image of these institutions. By engaging the best designers in the process of its implementation the care was therefore taken about its

designing quality, balancing lack of investments and haste in which it was erected. For the employed workers, officials and executives this architecture was source of pride and the proof of the modernity of the Polish state.¹¹

The collection of all the circumstances of the emergence of assumptions and COP buildings extremely important in providing the basis for architectural conservation is impossible to determine due to the nature of the article. The architectural legacy of COP has also private, spiritual, and non-material dimension. It is important, however, to read a collection of these circumstances and be aware of its extent, since without understanding of all aspects of architectural work it is stripped of the values often more important than the material and aesthetic layer itself.¹²

In this particular case, however, the scarcity of planning, sociological and social sources stands in the way of cognitive understanding. Their fulfilment is the ambition of the author who is preparing monographic work about the architecture and urban planning of the COP.

3. CONTEMPORARY DOCTRINE OF CONSERVATION AND THE COP

The study of the Central Industrial District architecture conducted by the author for about ten years has a direct aspect in addition to the query executed in archives, museums, factories, institutions, and

¹⁰ Tomaszewski A., *Ku nowej filozofii dziedzictwa (Toward the new heritage philosophy)*, Kraków, 2012

¹¹ Heyman Ł., *Starachowice w okresie C.O.P. Architektura i urbanistyka [Starachowice in the COP period. Architecture and urban planning]*, part of the work A-9 – „Dolina rzeki Kamiennej w latach budowy Centralnego Okręgu

Przemysłowego” – „Studium historyczne przyrodniczo-kulturowe doliny rzeki Kamiennej” [Kamienna river valley in the years of the Central Industrial District construction - Natural and cultural historical study of Kamienna river valley]. Manuscript.

¹² Tomaszewski A., *op. cit.*

private collections. While collecting materials for scientific work each time the in situ works are carried out in order to obtain information about the object technical condition, perform additional inventory and develop photographic documentation. The constant presence in the neighbourhood of the discussed architecture and the possibility of entering into the relationship with an extensive collection of the COP realizations in different spaces and forms allows to take consideration regarding the conservation doctrine that should be applied taking into account the modern challenges of protecting such facilities.

It is undeniable that most of the COP objects requires intervention due to their technical condition, the need to adapt to the current regulations and technical requirements, and the necessity of adapting to modern utility functions. Given the values represented by the objects it seems desirable not only to implement in their maintenance the existing regulations under the law but perhaps to create the doctrine that allows for their preservation and durability. This is all the more important issue that most of the COP objects is not covered by any form of architectural conservation.

The modern doctrines of conservation are invariably based on the determinations of international conventions - Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments of 1931 and its extensions in the form of the Venice Charter of 1964. The principles of protection of monuments contained in these two documents remain valid until today. Given their relatively general nature

and specifics of conservation traditions of individual countries, both documents are developed, refined and interpreted by various bodies and conservation committees.¹³

In brief, these rules can be compiled in seven major assumptions. The first of them, “primum non nocere”, raises the question of the maintenance of the monument without compromising its value, wherein it must not be a justification for the omission of any action. Since it might turn out that a certain acceptable range of transformations may contribute to preserving and strengthening the monument.

The second principle is to maximize maintenance of the original substance of the monument and all its values including intangible assets. This is particularly important in the context of the COP architecture to the extent that while part of the aesthetic aspect of the objects aspiring, according the author, for inclusion in the register of monuments may be discussed, whereas their cultural and emotional element remains beyond dispute. The third principle refers to the minimum necessary intervention in the structure of the monument. The fourth, fifth and sixth principle refers to the maintenance work and concern removing any elements acting destructive on the monument, clarification and distinctiveness of transformation the monument is subjected to, and the reversibility and non-invasiveness of the work methodology and materials used. Last, the seventh principle is general in nature and calls about the performance of any work to the best knowledge and on the

---

¹³ Krasnowolski B., Doktryny konserwatorskie a doświadczenia Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa [The doctrines of conservation and the experiences of the Social Committee for Restoration of Monuments of Kraków] [in:] 52

Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat [Conservation doctrines and projects in the light of the experience of Krakow during last 30 years], Kraków, 2011, p. 30

highest technical level with full documentation of test results and the course of subsequent operations.¹⁴

All doctrines of conservation must take into account the provisions of the law on the protection and care of monuments. In this area, Polish law brings a full range of activities for the preservation of historic buildings. From the viewpoint of the COP architecture, the provisions of the law may apply that concern the possibility of creating by the municipal council, after consultation with the provincial conservator, cultural parks in order to protect the cultural landscape and preserve outstanding scenic areas with estate monuments typical for the local tradition of building and settlement. The specific neo-vernacularism of the housing colonies in Starachowice, Skarżysko etc. and uniform settlement buildings in Stalowa Wola, Pustkowie, Nowa Dęba or Nowa Sarzyna perfectly fit in this type of protective mechanism.¹⁵

Quite effective form of protection of monuments also remains provisions possible to introduce in the drafting of the study of conditions and directions of spatial development plans in municipalities and records in local spatial development plans, which should include protection of monuments entered into the register, monuments located in the municipal register of monuments and other material cultural goods including cultural parks. In the case of housing colonies built within the COP it can be used not only in the architectural but also urban layer. An example of a local spatial development plan protecting the urban layout of the

colony of officials realized within the COP is a local city plan of Poniatów preserving pre-war structure of the city.¹⁶

4.PRACTICE AND ITS EFFECTS

The COP buildings increased with the growth of cities in which were erected. They were an integral part of the community that was building them and served useful, everyday role. Their modern and reasonably frugal architecture at that time meant that even in the years after the war nobody treated them as a potential monument or a work of art. This condition was increased by the postwar depreciation of modernism as an architectural style and underestimation of its valuable social and philosophical ideas. The watchwords “machine for apartment” or “ornament is a crime”, on which modernism grew, in its semantics could not help to increase awareness of the need to protect buildings arising in accordance with its canon. The owners, users and recipients of the COP architecture indeed appreciated the short-lived period of prosperity which was brought by the construction of the Central Industrial District, but they could not find the unique aesthetic values in the objects from that period.

This attitude remains largely until today. The COP architecture, representing an important element of Polish creative ideas, is still not sufficiently propagated. Even in the circles of experts, critics and historians of architecture the knowledge about its achievements remains limited. This is due to large dispersion of the sources, the difficulty of their identification, obtainment, and interpretation. The

¹⁴http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascieli_i_zaradcow/opieka-nad-zabytkami/faq/; access 3 March 2013.

¹⁵ Law on the protection and care of monuments, Dz.U. 2003 No. 162 pos. 1568, item 16

¹⁶ Law on the protection and care of monuments, Dz.U. 2003 No. 162 pos. 1568, item 19

ambition of the author is to change this state of affairs through the publication of a monographic work related to architecture and urbanism of the Central Industrial District.

Due to the practical lack of conservation protection, the COP objects remain at the mercy of their owners and users. The current practice shows varying degrees of care and commitment to their protection, and, unfortunately, the prevalence of negative examples of interference or even complete conversion of their structure.

A special case are industrial facilities. The period of the communist Polish People's Republic and the ownership transformation and restructuring of the former workplaces after 1989 results in the fact that a large part of the factory buildings built before 1939 does not form a coherent collection even within one company. The owners' dispersal, their different investment plans and individual susceptibility in terms of care for the architectural structure make these objects, if ever used, being subject to numerous transformations, superstructure additions, extensions and distortions.

The examples of far-reaching interference in the structure of industrial architecture are transformations of factory foundations, e.g. in Kraśnik, Nowa Sarzyna, and Dębica and Poniatów. However, it should be noted here that in these places is still a group of buildings worthy of preservation. Transformations of buildings in Pustynia, Radom and Kielce are large enough that the preservation of historic substance is no longer possible in any respect. A striking example of the destruction of the industrial complex are also unused industrial buildings in Nowa Dęba and Niedomice, where the lack of governance and the idea of adaptation leads to the devastation of the abandoned but still attractive factory buildings with a uniform aesthetic character.

Fortunately, there are also positive examples. In this field, the differentiator of outstanding performance for the COP industrial architecture is the adaptation to the new role of objects of former Polish Aviation Plant in Mielec carried out by Sikorsky - A United Technologies Company. It should also be noted that for the few COP factories fate was quite gracious and they can be still protected as representatives of consistent factory foundations. This is the case in Rzeszów (PZL facilities), Stalowa Wola (Huta Stalowa Wola) and Pustkowie (LERG S.A.).

Slightly different circumstances accompany the protection of individual residential and public buildings. The actions taken in this area are largely the result of the sensitivity of individual users and are of point-like character. Analysis and evaluation of these actions is different. Catastrophic reconstructions took place especially in recent years. Especially one or two-family residential or small public buildings were subjected to total reconstruction. The sad image of the destructive activities of property owners are Starachowice, where a model kindergarten built before the war by the Society of Starachowice Mining Plant and excellent modernist villa in Orłowo residential section built by the employees of the same plant have been restructured in a way that radically degrades their historical values. A significant and uncontrolled reconstruction has been also applied to Klarnerowo settlement in Starachowice, in which fortunately the care was taken of individual objects. The problem of transformation without any regulations is faced by virtually all major COP centres.

A serious problem is also suitable (if required) thermal modernization of residential buildings. An example of the

devastation of modernist substance of a large urban settlement nature is the activity of the housing association in Kraśnik which without adequate technical and scientific preparation carried out thermal modernisation actions involving insulating individual objects with polystyrene foam. These activities contributed to the total loss of uniform character of the settlement and destruction of subtle façade and carpentry details, bringing the work of destruction to perfection in terms of a range of colours. Executives' villas were also completely rebuilt.

Actions of this type, but on a much smaller scale, took place in Rzeszów (former PZL settlement), Stalowa Wola (some residential buildings of workers' housing estate) and Mielec (former PZL settlement) where correct modernization fortunately saved the villa of the director of PZL plants, adapting the building to the needs of the Regional Development Agency *MARR S.A.*

5. Conclusions

The COP architecture, being an important element of Polish creative output, requires

propagation and protection. Buildings from the COP period are often the oldest building structures in towns then erected from scratch. Architectural conservation in this area should be of planned and methodical nature. An important scientific source serving for the purpose of restoration activities will become the scientific work of the author of this article submitted for publication this year.

The preservation scale of the material substance associated with the COP is relatively large. It is therefore the place and area to develop a comprehensive strategy for conservation activities in which taking account of existing conservation doctrines and their interpretation will be fundamental. It should be noted that just taking methodical protective action will be of key nature. The specificity and diversity of aesthetic and functional forms within the COP and the ownership nature of the properties speak for the liberalize monument preservation forms in the case of industrial buildings and enhanced protection in the case of public buildings and selected residential building

LITARTURA

- [1] Furtak M., Genius loci Centralnego Okręgu Przemysłowego (na przykładzie rejonu „A”), praca doktorska pod kierunkiem prof. A. Böhma obroniona na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej w 2007r.
- [2] Tomaszewski A., Ku nowej filozofii dziedzictwa, Kraków, 2012
- [3] Heyman Ł., Starachowice w okresie C.O.P. Architektura i urbanistyka”, część pracy A-9 – „Dolina rzeki Kamiennej w latach budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego” – „Studium historyczne przyrodniczo-kulturowe doliny rzeki Kamiennej”. Maszynopis.
- [4] Krasnowolski B., Doktryny konserwatorskie a doświadczenia Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa [w:] Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat, Kraków, 2011, str. 30
- [5] http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/faq/ ; dostęp 3.03.2013 roku.
- [6]. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568, art. 16
- [7]. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568, art. 19